



‘Die Zeit in Gedanken erfaßt’

Hegel en Thorbecke over het recht, de staat en de geschiedenis

Lukas van den Berge*

Als geen andere Nederlandse staatsman geldt Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) als een ‘filosoof in de politiek’. Over de wijsgerige achtergronden van zijn politieke optreden is dan ook veel gepubliceerd. De wijze waarop Thorbeckes opvattingen zich verhouden tot die van Hegel is daarbij sterk onderbelicht. Dat komt waarschijnlijk onder andere doordat Thorbecke zich in enkele dagboek aantekeningen sterk tegen Hegel en zijn volgelingen verzette. Veel biografisch georiënteerde onderzoekers lieten de verhouding tussen de ideeën van Hegel en die van Thorbecke daarom ongeëxploreerd. Maar of Thorbecke zich nu tegen Hegel afzette of niet: dat hun beider visies op het recht, de staat en de geschiedenis behalve enkele verschillen vooral ook opmerkelijke gelijkenissen vertonen is evident. Een nadere bestudering hiervan vergroot ons inzicht in de wijze waarop Thorbecke een conservatief-liberaal rechtsfilosofisch kader schiep waarbinnen het recht en de staat zonder revolutionair geweld konden worden vernieuwd.

1 Inleiding

In de lente van het roerige jaar 1848 braken bijna overal in Europa revoluties uit, waarbij de burgerij definitief wenste af te rekenen met het na de definitieve nederlaag van Napoleon in 1815 weer enigszins opgekrabbelde ancien régime. In steden als Parijs en Berlijn leidde dit tot ernstige onlusten. Als reactie hierop stelde koning Willem II in allerijl een staatscommissie in, die de opdracht kreeg om zo snel mogelijk een voorstel tot grondwetsherziening te formuleren. Nog in oktober 1848 kon zo een vergaande grondwetsherziening tot stand worden gebracht, waarbij de voorstellen van de staatscommissie grotendeels werden overgenomen. Op die manier bleef Nederland de onrust van een burgerrevolte bespaard. Behalve aan koning Willem II was dit voor een belangrijk deel te danken aan Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872), die als invloedrijkst lid van de staatscommissie bij deze gang van zaken een hoofdrol vervulde.

Onder zijn auspiciën werd aan politieke rechten van de na de verdrijving van de Fransen weer in het leven geroepen standen definitief een einde gemaakt. Daarnaast voerde Thorbecke onder andere de ministeriële verantwoordelijkheid, de parlementaire rechten van enquête en amendement in en versterkte hij het parlementaire budgetrecht.¹ Thorbecke wordt daarom wel aangeduid als de *founding father* van onze moderne parlementaire democratie.²

Thorbecke wordt wel aangeduid als de *founding father* van onze moderne parlementaire democratie

In de literatuur wordt vaak verondersteld dat Thorbecke hiertoe in staat was doordat hij reeds op jonge leeftijd uitgroeide tot een kos-

* Mr.dr.s. L. van den Berge is als promovendus verbonden aan het Montaigne-centrum voor Rechtspleging en Conflictoplossing en aan de afdeling Staatsrecht, Bestuursrecht en Rechtstheorie van de Universiteit Utrecht. Hij dankt twee anonieme referenten voor hun waardevolle en scherpzinnige commentaar.

1 Zie, onder veel meer, C.W. van der Pot, A.M. Donner e.a., *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, Zwolle: Tjeenk Willink 2001, p. 122-126.

2 J. Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (diss. Amsterdam UvA), Amsterdam: Boom 2004, p. 9.

mopolitische intellectueel, die onder andere sterk onder invloed stond van Franse denkers als François Guizot en het Duitse idealisme van Fichte en Schelling.³ Zo stelt J. Drentje bijvoorbeeld, dat Thorbeckes visionaire intellectualisme en romantische liberalisme te midden van het ‘gezellige Nederlandse huisgezin’ ernstig detoneerden.⁴ En inderdaad: nog in mei 1845 werden Thorbeckes hervormingsideeën door de Tweede Kamer roemloos afgeserveerd, omdat zij volgens velen ‘on-Nederlands’ waren.⁵ Onder de concrete dreiging van een liberale revolutie bleken Thorbeckes visionaire inzichten in 1848 echter goed van pas te komen; zoals zo vaak had de Nederlandse volksgemeenschap (voor zover daarvan ooit sprake is geweest) blijkbaar een on-Nederlandse landgenoot nodig om zich waarlijk te verheffen.⁶

Zoals zo vaak had de Nederlandse volksgemeenschap (voor zover daarvan ooit sprake is geweest) blijkbaar een on-Nederlandse landgenoot nodig om zich waarlijk te verheffen

Voor het ‘buitenlandse’ aspect van Thorbeckes staatkundige en rechtsfilosofische inzichten is in geschiedkundige literatuur vooral veel aandacht uitgegaan naar de periode waarin Thorbecke tijdens zijn hoogleraarschap in Gent (1825-1830) diepgaand zou zijn beïnvloed door Guizot, die net als hij een niet-revolutionaire vorm van constitutioneel liberalisme voorstond.⁷ Daarnaast is reeds herhaaldelijk onderzocht hoe Thorbeckes ideeën zich verhoudten tot het historisme van Eichhorn en Savigny.⁸ Ten minste even interessant is in mijn ogen een confrontatie van het rechtsfilosofische denken van Thorbecke met dat van Hegel (1770-1831), die in de vroege negentiende eeuw een zwaar stempel drukte op het Duitse intellectuele leven. Thorbeckes familie was oorspronkelijk afkomstig uit Duitsland; de Nederlandse tak ervan, die sinds de achttiende eeuw in Zwolle was gevestigd, bleef tot ver in de negentiende eeuw nauwe contacten onderhouden met de Thorbeckes rondom Osnabrück.⁹ Het is daarom niet vreemd dat Thorbecke na zijn promotie in Leiden in 1820 gedurende enkele jaren als privaattoelichting aan verschillende Duitse universiteiten verbleef. Aldaar schreef hij onder andere de filosofische verhandeling *Über das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte*,¹⁰ waarmee hij

zich naar verluidt een positie trachtte te verwerven als de naaste collega van Hegel aan de universiteit in Berlijn.¹¹ Volgens Huizinga was geen Nederlander ‘zoo diep in den Duitschen geest doorgedrongen’ als Thorbecke.¹² Dat betreft zeker ook het werk van Hegel. Diens rechtsfilosofische hoofdwerk *Grundlinien der Philosophie des Rechts* kwam meteen na verschijning in 1820 in Thorbeckes bezit en is door hem uitgebreid bestudeerd.¹³

Volgens Huizinga was geen Nederlander ‘zoo diep in den Duitschen geest doorgedrongen’ als Thorbecke. Dat betreft zeker ook het werk van Hegel

In zijn mooie Thorbecke-biografie veronderstelt Drentje dat Thorbecke Hegels ideeën als een regelrechte bedreiging voor zijn wereldbeeld beleefde; hij zou er volgens hem daarom flink mee hebben geworsteld, waarna hij sommige aspecten ervan krachtig zou hebben verworpen.¹⁴ Zo beschrijft Drentje vrij uitgebreid de enorme hekel die Thorbecke tijdens zijn verblijf in Heidelberg in 1821 overhield aan de daar aanwezige gemeenschap van ‘Hegel-adepten’, die sinds Hegels vrij kortstondige verblijf aldaar (1816-1818) geheel in diens ban waren geraakt.¹⁵ Het is volgens Drentje dan ook weinig verbazingwekkend dat Thorbecke tijdens een verblijf van enkele maanden in Berlijn niet de moeite nam de colleges van Hegel te bezoeken.¹⁶ In navolging van Broersema¹⁷ concludeert Drentje daarom, dat Hegels directe invloed op Thorbecke gering is geweest.¹⁸ In plaats daarvan stellen Broersema en Drentje dat Thorbecke vooral is beïnvloed door de (in vergelijking met Hegel tamelijk obscure) filosoof Krause, bij wie Thorbecke in Berlijn geregeld over de vloer kwam.¹⁹ Veel meer dan Hegel zouden Krause en Thorbecke de waarde erkennen van ‘het strikt individuele’, terwijl in Hegels staatsleer het primaat geheel en al zou worden gelegd bij de algemeenheid van het collectief.²⁰

Of nu sprake is van directe invloed van Hegel op Thorbecke of niet: dat tussen het denken van Hegel en dat van Thorbecke tal van interessante gelijkenissen bestaan, valt onmogelijk te ontkennen

3 J.M. Romein, *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's*, Amsterdam: Querido 1946, p. 10; zie ook N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2004, p. 500 en Drentje 2004, p. 11-13 en p. 422-424.

4 Drentje 2004, p. 12.

5 Zo wees de regeringsgezinde redacteur van *Journal de la Haye* Henri Box directe parlementsverkiezingen af omdat de natie volgens hem niet zat te wachten op de ‘tirannie van velen, met welken, schijnbaar fraaijen koningsmantel, men de afzichtelijke lappendeken der democratie ook zou willen bedekken’; zijn mening schraagde hij vervolgens door erop te wijzen dat ‘gehechtheid aan het bestaande’ de ‘grondtrek van elke Nederlander’ zou zijn. Geciteerd in Van Sas 2004, p. 473.

6 F.R. Ankersmit, ‘Recensie-artikel over J. Drentje, Thorbecke’, *Low Countries Historical Review* 2006, p. 35 ziet hier een duidelijk patroon: ‘Slechts de “vreemdeling in de Nederlandse politiek” die Thorbecke in essentie was, kon er in slagen door de harde korst van traditie en conservatisme heen te breken. (En wie heel de geschiedenis van ons land overziet, zal opvallen hoezeer dit in een patroon past; vanaf de Bourgondiërs hebben wij steeds het buitenland en buitenlanders nodig gehad om hier bestuurlijke orde op zaken te stellen.) De paradox van Thorbeckes politieke optreden lag daarin dat die zo uiterst succesvol kon zijn, juist omdat die het werk was van de “outsider”.’

7 Zie o.a. E.H. Kossmann, ‘De doctrinairers tijdens de Restauratie’, in: *Politieke theorie en geschiedenis*, Amsterdam: Bert Bakker 1987, p. 255-305; H. te Velde, ‘Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese liberalisme’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 1998, p. 322-343; L.W.G. Scholten, ‘Thorbecke en Guizot’, in: L.W.G. Scholten, *Voetstappen van Thorbecke*, Assen 1966, p. 101-125.

- 8 Zie o.a. J.B. Manger, *Thorbecke en de historie*, Amsterdam: Van Kampen 1938; K.H. Broersema, *Thorbecke. Een historisch-critische studie*, Leiden: Brill 1949, p. 97 e.v.; E.H. Kossmann, 'Thorbecke en het historisme', in: *Politieke theorie en geschiedenis*, Amsterdam: Bert Bakker 1987, p. 306-347.
- 9 Drentje 2004, p. 27.
- 10 J.R. Thorbecke, *Über das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte*, Göttingen: Vandenhöck und Ruprecht 1824.
- 11 Zie o.a. Drentje 2004, p. 145.
- 12 J. Huizinga, 'Duitsland's invloed op de Nederlandse beschaving', in: *Verzamelde werken*, deel 2, Haarlem: Tjeenk Willink 1948, p. 320; vgl. Drentje 2004, p. 13.
- 13 Zoals blijkt uit zijn gearchiveerde aantekeningen bestudeerde Thorbecke naast de *Grundlinien* in ieder geval ook Hegels *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Rechtsphilosophie* (1801) en zijn *Wissenschaft der Logik* (1812-1816); zie Drentje 2004, p. 81.
- 14 Drentje 2004, p. 81-82; zie ook Broersema 1949, p. 83-84.
- 15 Volgens Thorbecke waren volgens de volgelingen van Hegel in Heidelberg alle filosofen uit het verleden 'slechts daar geweest, om den grooten Hegel voor te bereiden, die nu voor alle geslachten de wetenschap voltooid heeft.' In hun midden voelde Thorbecke zich slecht op zijn gemak ('Ik voor mij bevind mij in gezelschap van deze mensen niet wel'). Thorbecke-archief II, 59 resp. 52 via Drentje 2004, p. 80.
- 16 Drentje 2004, p. 107; zie ook Broersema 1949, p. 82.
- 17 Broersema 1949, p. 83-84.
- 18 Drentje 2004, p. 107.
- 19 Broersema 1949, p. 85-87; Drentje 2004, p. 106-109. Zie ook E. Poortinga, *De scheiding tussen publiek en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872)* (diss. Utrecht), Nijmegen: Ars Aequi Libri 1987, p. 41-42.
- 20 Broersema 1949, p. 87.
- 21 J.B. Manger, *Thorbecke en de historie*, Amsterdam: Van Kampen 1938, p. 20-21.

Of nu sprake is van directe invloed van Hegel op Thorbecke of niet: dat tussen het denken van Hegel en dat van Thorbecke tal van interessante gelijkenissen bestaan, valt onmogelijk te ontkennen. De historicus J.B. Manger stelde daarom in 1938 dat de relatie tussen de ideeën van Hegel en die van Thorbecke meer onderzoek behoeft.²¹ Sindsdien is de verhouding tussen hun beider staats- en rechtsopvattingen echter nauwelijks nog aan serieuze analyse onderworpen.²² Een deel van de verklaring voor dat gebrek is mogelijk gelegen in het sterk biografische en hagiografische karakter van veel Thorbecke-literatuur,²³ waardoor weinig ruimte lijkt te bestaan voor zuiver analytische reflectie op Thorbeckes ideeën. Wanneer de grote staatsman zelf schrijft dat hij van Hegel en zijn volgelingen niets moet hebben, lijkt men weinig aanleiding te zien om de strekking van die woorden nader te onderzoeken. Naar mijn mening heeft Manger echter gelijk en is de zaak complexer dan meestal wordt aangenomen. In dit artikel neem ik daarom de door Manger reeds in 1938 geworpen handschoen op. Bij mijn onderzoek naar de verhouding tussen het denken van Hegel enerzijds en dat van Thorbecke anderzijds zal ik bijzondere aandacht besteden aan hun beider visie op het verloop van de geschiedenis, die voor de rechtsfilosofische denkbeelden van zowel Hegel als Thorbecke van bepalende betekenis kan worden geacht.

Naar men zegt ontkurkten Hegel, Schelling en Hölderlin op 14 juli 1789 als jonge studenten in Tübingen een fles rode wijn om met elkaar de bestorming van de Bastille te vieren

2 Hegel

Naar men zegt ontkurkten Hegel, Schelling en Hölderlin op 14 juli 1789 als jonge studenten in Tübingen een fles rode wijn om met elkaar de bestorming van de Bastille te vieren.²⁴ Hegel zou daarvan vervolgens voor de rest van zijn leven een gewoonte hebben gemaakt, waarbij hij op elke veertiende juli het glas hief om de 'herrlicher Sonnenaufgang' van de moderne vrijheid te vieren.²⁵ Toch was Hegel allesbehalve een revolutionair. Integendeel: in plaats van in plotselinge omwentelingen geloofde Hegel veeleer in langzame, stapsgewijze veranderingen als het gevolg van een organisch proces, waarbij filosofische inzicht-

ten pas kunnen ontstaan als het resultaat van gradueel verlopende maatschappelijke ontwikkelingen. Inzicht komt altijd pas achteraf; net als voor elk individu is het voor filosofen volgens Hegel niet mogelijk zich los te maken van de tijd en de uit de geschiedenis stammende wereld waarin men zelf leeft. De filosofie, zo schrijft Hegel in zijn *Vorrede* tot de *Grundlinien*,²⁶ staat voor hem daarom gelijk aan 'ihre Zeit, in Gedanken erfaßt'.²⁷ Alles wat zij kan doen is te doorgronden wat *is*; elke pretentie van de filosofie tot begrip van hoe de wereld *zou moeten zijn* is volgens Hegel dwaas en ronduit gevaarlijk. 'Die Eule der Minerva', stelt Hegel, 'beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug'.²⁸ Met andere woorden: de filosofie kan de tijd nooit inhalen; werkelijk begrip van de wereld ontstaat altijd pas achteraf. Revolutionaire abstracties die aan dat inzicht voorbijgaan, zijn volgens Hegel levensgevaarlijk. In zijn *Grundlinien* wemelt het dan ook van de passages waarin hij filosofen als Hobbes, Rousseau en Kant bekritiseert, die met hun natuurrechtelijke ideologische abstracties een belangrijke kiem zouden hebben gelegd voor het bloedbad ('ungeheures Schauspiel') waarin de Franse Revolutie uiteindelijk ontaardde.²⁹ Hegels denken is dan ook sterk verwant aan wat wel wordt aangeduid als de Historische School van Savigny, die evenals Hegel sterk gekant was tegen denkwegen waarbij al te veel van bestaande, cultureel en historisch verankerde structuren wordt geabstraheerd.³⁰

Expliciter dan Savigny erkende Hegel dat aan het door Rousseau en anderen geïnspireerde Franse vrijheidsstreven ook goede kanten kunnen worden onderscheiden

Waarom beschouwde Hegel de bestorming van de Bastille dan toch als een 'heerlijke zonsopgang', die voor hem aanleiding vormde jaarlijks op 14 juli het glas te heffen? Expliciter dan Savigny erkende Hegel dat aan het door Rousseau en anderen geïnspireerde Franse vrijheidsstreven ook goede kanten kunnen worden onderscheiden. In afwijking van de historisten ging Hegel er bovendien van uit, dat de geschiedenis gezien kan worden als de langzame, stapsgewijze ontvouwing van een in haar werkzame, immanent in

haar aanwezige rede, die door Hegel 'objektiver Geist' of 'Weltgeist' wordt genoemd. De geschiedenis valt binnen die opvatting dus samen met de 'Wirkungsgeschichte' daarvan.³¹ Aldus hangt Hegel een teleologische opvatting van de geschiedenis aan; het uiteindelijke, tevoren reeds ingeplante doel zou daarbij worden gevormd door de verwerkelijking van de menselijke vrijheid. Ook het denken van Rousseau en de Franse Revolutie wordt door Hegel nadrukkelijk in deze teleologische context geplaatst. Zowel in de natuurrechtsleer als in de revolutie ontwaart Hegel dan ook een op zichzelf belangrijke stap op weg naar de vrijheid. Van louter restauratief denken is in Hegels geval dus geen sprake. Integendeel; het verlichtingsdenken wordt door hem beschouwd als een noodzakelijk tussenstation van de *objektiver Geist* op zijn weg naar de vrijheid, die nu eenmaal lang en moeizaam is.³²

Hoewel er belangrijke tekortkomingen aan kleven, is de verlichte verstandsfilosofie van Rousseau, Kant en anderen volgens Hegel op zichzelf dus zeer waardevol. Daartegenover onderstreept Hegel het belang van het romantische historicisme zoals dat bijvoorbeeld werd bepleit door zijn tijdgenoot F.H. Jacobi, die zijn filosofische inzichten baseerde op een zuiver gevoelsmatig 'onmiddellijk weten'.³³ Om de werkelijkheid te vatten is volgens Hegel echter meer nodig. Zo stelt hij dat het verleden en het heden niet alleen moet worden *bestudeerd* en gevoelsmatig worden *ervaren*, maar met behulp van de rede daarnaast moet worden *doorschouwd*, zodat de immanente, erin werkzame *Geist* daadwerkelijk kan worden begrepen.³⁴ Zowel het zuivere verstand als de directe ervaring zijn volgens Hegel dus onmisbaar, maar schieten elk van beiden op zichzelf tekort. Volgens Hegel is het daarom zaak tot een volledige synthese van beide kenmethoden te komen, zodat de rede kan worden aangewend om de werking van de objectieve *Geist* te begrijpen zoals deze immanent in de werkelijkheid aanwezig is. Daarbij pleit Hegel voor een synthese van tegenstellingen, waarbij verlicht verstanddenken enerzijds en romantisch historicisme anderzijds zinvol worden samengevoegd.³⁵

Zowel het zuivere verstand als de directe ervaring zijn volgens Hegel onmisbaar, maar schieten elk van beiden op zichzelf tekort

Binnen een dergelijke synthese worden de tegengestelden volgens Hegel niet vernietigd, maar veranderd bewaard in een hogere eenheid; in dit verband gebruikt Hegel het begrip 'Aufhebung', dat in de Nederlandse taal slechts gebrekkig kan worden weergegeven.³⁶ Van 'opheffing' in de overdrachtelijke zin ('doen ophouden te bestaan') is niet zozeer sprake; in plaats daarvan worden de tegengestelden veeleer getransformeerd en op een hoger plan gebracht, waarna zij met elkaar in staat zijn een synthese te vormen die met de bonte en complexe werkelijkheid veel meer overeenstemt dan op het te eenzijdige niveau vanwaar zij, meer letterlijk, zijn 'opgeheven' (*aufgehoben*). In het voetspoor van de zich ontwikkelende 'Weltgeist' beweegt het menselijke begrip zich volgens Hegel op die manier in een voortdurende spiraal omhoog, totdat uiteindelijk het doel van de geschiedenis wordt bereikt: de verwezenlijking van de volmaakte menselijke vrijheid. De ontwikkeling van de moderne constitutionele staat in de vroege negentiende eeuw is volgens Hegel in deze dialectische ontwikkeling een belangrijke stap.³⁷

Essentieel acht Hegel een begripsmatig onderscheid tussen het privaatrechtelijke domein van de 'burgerlijke samenleving' (*bürgerliche Gesellschaft*) enerzijds en de publiekrechtelijke sfeer van de staat (*Staat*) anderzijds

Essentieel acht Hegel daarbij onder andere een begripsmatig onderscheid tussen het privaatrechtelijke domein van de 'burgerlijke samenleving' (*bürgerliche Gesellschaft*) enerzijds en de publiekrechtelijke sfeer van de staat (*Staat*) anderzijds. De burgerlijke samenleving is voor Hegel het domein waarbinnen het autonome individu naar eigen inzicht zijn geluk najaagt; het op de zuivere rede gegronde recht is binnen dat domein voldoende.³⁸ Een vrije burgerlijke samenleving kan volgens Hegel echter alleen in stand worden gehouden wanneer zij is *aufgehoben* tot het publiekrechtelijke niveau van de staat, waarop volgens Hegel meer dan 'Vernunftrecht' is vereist. Voor de verwerkelijking van de ware vrijheid is volgens Hegel autonome zelfontplooiing niet zaligmakend. In navolging van Aristoteles en anderen stelt

22 Een uitzondering is Drentje (2004, p. 153 e.v.), die zich in zijn intellectuele biografie echter in de eerste plaats richt op de vraag naar directe invloed en minder op een systematische vergelijking van het denken van Hegel enerzijds en dat van Thorbecke anderzijds.

23 De studie van C.H.E. de Wit (*Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*, Nijmegen: SUN 1980) spant in dit opzicht de kroon. Over Thorbeckes beroemde rede *Over het hedendaagsch Staatsburgerschap* merkt hij bijvoorbeeld het volgende op (p. 44): 'Ook in Europees verband mag men dit korte exposé de beste weergave van het liberalisme als politieke stroming noemen. Waarin een klein land groot kan zijn!'

24 R. Safranski, *Schopenhauer und die wilden Jahre der Philosophie*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1987, p. 377.

25 Zie o.a. T.P. Pinkard, *Hegel. A Biography*, Cambridge: Cambridge University Press 2000, p. 213; Drentje 2004, p. 74.

26 G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Werke, Band 7), Frankfurt am Main: Suhrkamp 1979, p. 11-29 (= *Vorrede*); voor een uitstekende verduidelijking, zie A. Peperzak, *Filosofie en politiek. Een kommentaar op het voorwoord van Hegels Rechtsfilosofie*, Baarn: Ambo 1981.

27 *Vorrede*, p. 23.

28 *Vorrede*, p. 27.

29 G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Werke, Band 7), Frankfurt am Main: Suhrkamp 1979, § 258.

30 F.C. von Savigny, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Heidelberg: Mohr und Zimmer 1814, p. 14: [A]lle Recht [wird] erst durch Sitte und Volksglaube, dann durch Jurisprudenz erzeugt (...).

31 Zie o.a. L. Heyde, *De verwerkelijking van de vrijheid*, Leuven: Universitaire Pers Leuven 1987, p. 56-57.

32 Zie o.a. G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (Werke, Band 18), Frankfurt am Main: Suhrkamp 1979,

p. 529: 'Eine erhabene Rührung hat in jener Zeit [der Aufklärung] geherrscht, ein Enthusiasmus des Geistes hat die Welt durchschauert, als sei es zur wirklichen Versöhnung des Göttlichen mit der Welt nun erst gekommen.'

33 Vorrede, p. 18.

34 Zie o.a. Grundlinien der Philosophie des Rechts, § 3.

35 Zie o.a. Vorrede, p. 24.

36 Vgl. o.a. Heyde 1987, p. 43.

37 Grundlinien der Philosophie des Rechts, § 257 e.v.

38 Grundlinien der Philosophie des Rechts, § 182 e.v.

39 Zie Henrich (red.), *Hegel, Philosophie des Rechts. Die Vorlesung von 1819-1820*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1983, p. 210: 'Das Recht des Staats ist das absolute Recht, einerseits gegen die Individuen, und andererseits das, wodurch die Individuen zu ihrem Recht gelangen.' Vgl. ook, even verderop op p. 210, nadrukkelijk instemmend met Aristoteles' *Ethica Nicomachea*: 'Der Mensch, der einsam sein könnte, wäre ein Tier oder ein Gott.'

40 *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 257: 'Der Staat ist die Wirklichkeit der sittlichen Idee.'

41 F.C. von Savigny, 'Über den Zweck dieser Zeitschrift', *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* 1, 1815, p. 3.

42 Savigny 1815, p. 3.

43 Vgl. o.a. Manger 1938, p. 32 e.v.; Kossmann 1987, p. 323.

44 Savigny 1815, p. 6.

45 Thorbecke 1824, p. 8-9.

46 Zie bovenal J.I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford: Oxford University Press 2001.

47 Zie o.a. F.C. Copleston, 'Pantheism in Spinoza and the German Idealists', *Philosophy* 1946, p. 42 e.v.

48 Drentje 2004, p. 72.

49 Zie Broerema 1949, p. 87-89 en Drentje 2004, p. 106-109, die uit Thorbeckes correspondentie citeert wanneer hij opmerkt dat hij Krause beschouwde als 'wellicht de geleerdste onder levende filosofen van Duitsland (...)'; hij zou hem dan ook nooit verlaten hebben 'zonder veel geleerd te hebben'.

hij, dat vrije burgers buiten het verband van de staat niet kunnen bestaan; voor hun existentie zijn zij volgens Hegel evenals losse handen en voeten afhankelijk van een bepaald 'lichaam' waarvan zij een onlosmakelijk deel zijn. Een individu dat is losgezongen van de historische en culturele bepaaldheid van de statelijke gemeenschap waarin hij leeft kan volgens Hegel onmogelijk zijn menselijkheid ontplooiën.³⁹ Op het publiekrechtelijke niveau van de staat pleit hij daarom voor een stelsel waarin abstract verstandsrecht (*das abstrakte Recht*) is opgeheven tot het synthetische niveau van de zedelijkheid (*Sittlichkeit*), dat mede acht slaat op organisch gegroeide, door de leden van een bepaalde volksgemeenschap doorvoelde rechtsovertuigingen.⁴⁰

Evenmin als Hegel was Thorbecke een verlichtingsdenker. In geen geval geloofde hij dan ook, dat het recht los kan worden gezien van de cultuur en de geschiedenis van een bepaalde volksgemeenschap

3 Thorbecke en de geschiedenis

Evenmin als Hegel was Thorbecke een verlichtingsdenker. In geen geval geloofde hij dan ook, dat het recht los kan worden gezien van de cultuur en de geschiedenis van een bepaalde volksgemeenschap. In zijn geschied-filosofische werk *Über das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte* verwierp hij in navolging van historisten als Savigny en Eichhorn daarom het idee, dat 'jedes Zeitalter sein Dasein, seine Welt (...) frei und willkürlich selbst hervorbringe';⁴¹ in plaats daarvan beschouwde Thorbecke evenals Savigny elke afzonderlijke historische periode als 'die Fortsetzung und Entwicklung aller vergangenen Zeiten'.⁴² Tegen de achtergrond van het bloedbad van de Franse Revolutie, dat in Thorbeckes tijd nog vers in het geheugen lag, is een dergelijke visie alleszins begrijpelijk; vanwege de gruwelen van de revolutie was een beroep op de zuivere, ahistorische ratio in de ogen van velen immers niet langer geloofwaardig.⁴³

Desalniettemin redeneerde Thorbecke dat ook het historisme van Savigny en Eichhorn niet zaligmakend was. Hoewel Savigny bijvoorbeeld erkende dat tijden steeds veran-

deren, meende hij toch dat de gehele 'Stoff des Rechts' in de 'gesamte Vergangenheit der Nation' besloten ligt, zij het dat het in elke afzonderlijke periode noodzakelijk is 'den gegebenen Stoff (...) zu verjüngen und frisch zu erhalten'.⁴⁴ Maar hoe zou het verleden voor het heden geheel maatgevend kunnen zijn, wanneer het heden toch steeds van het verleden verschilt? Thorbecke erkent enerzijds dat een 'höherer Maaßstab' voor het recht niet voorhanden is, maar stelt anderzijds dat elk afzonderlijk tijdvak over een 'Eigenthümlichkeit' beschikt waaraan op grond van 'die bisherige Geschichte' alleen nooit voldoende recht kan worden gedaan.⁴⁵ Thorbeckes stellingname op dit punt moet worden begrepen vanuit de filosofisch-theologische discussie over het zogenaamde pantheïsme, die veel Duitse intellectuelen in de vroege negentiende eeuw stevig in haar greep hield.

Thorbecke ging uit van de opvatting dat god enerzijds als transcendentie bestaat, maar anderzijds ook in de natuur aanwezig is

Het pantheïsme behelst de leer dat god niet transcendent aanwezig is, maar zich openbaart als drijvende kracht in de natuur; het wereldlijke en het goddelijke zouden daarmee te beschouwen zijn als één alomvattend geheel, waarin het wezen van individuele entiteiten (waaronder, bijvoorbeeld, volken, staten, rechtsstelsels, individuele personen en historische periodes) steeds geheel besloten zou liggen. Een belangrijk pantheïstisch denker was Spinoza, wiens invloed op latere denkers veel groter was dan tot voor kort werd gedacht;⁴⁶ ook het denken van Hegel en zijn navolgers werd wezenlijk door hem beïnvloed.⁴⁷ Thorbecke daarentegen ging uit van de opvatting dat god enerzijds als transcendentie bestaat, maar anderzijds ook in de natuur aanwezig is; daarbij liet hij zich onder andere beïnvloeden door Schelling⁴⁸ en Krause,⁴⁹ met wie hij gedurende zijn verblijf in Berlijn in nauw contact stond. Krause introduceerde voor dit tweeslachtige godsbegrip de term panentheïsme ('Allingottlehre'): in tegenstelling tot de pantheïsten, die meenden dat de wereld in haar totaliteit (*pan*) aan god (*theos*) gelijk kan worden gesteld, meende hij dat elk ding afzonderlijk (*pan*) er enerzijds een eigen verhouding met een transcendente god (*theos*) op nahoudt, terwijl deze zelfde

god volgens hem ook onmiddellijk in (*en*) de wereld zelf aanwezig is.⁵⁰ Vanuit een dergelijk panentheïstisch kader betoogde Thorbecke dat individuen alle een eigen ‘grondbegrip’ bezaten, dat hen elk afzonderlijk door een transcendente god zou zijn ingeplant. Dat neemt echter niet weg, dat zij op hun beurt deel uitmaken van een ‘heelal dier ordening’ dat eveneens als een zich ontwikkelend geheel kan worden beschouwd. Buiten dit ‘heelal’ kunnen individuele entiteiten ook volgens Thorbecke niet bestaan. De moderne staat, bijvoorbeeld, wordt ook door Thorbecke beschouwd als een organisch gegroeid, in geschiedenis en cultuur geworteld samenlevingsverband, waaraan het individu zich niet zonder desastreuze consequenties kan onttrekken.⁵¹

De moderne staat wordt door Thorbecke beschouwd als een organisch gegroeid, in geschiedenis en cultuur geworteld samenlevingsverband, waaraan het individu zich niet zonder desastreuze consequenties kan onttrekken

Hoe verhoudt Thorbeckes panentheïstische geschiedopvatting zich nu tot de dialectiek van Hegel? Dat is een ingewikkelde vraag, die naar mijn mening tot op heden nog niet op bevredigende wijze is beantwoord. Enerzijds kan in Thorbeckes geschiedfilosofische beschouwingen impliciete kritiek op Hegel worden gelezen, die Thorbecke niet al te hardop zou hebben geuit omdat hij zijn gedroomde carrière als Hegels naaste collega aan de Berlijnse universiteit niet wenste te verspeelen.⁵² Als bezwaar tegen een al te speculatief systeemdenken wijst Thorbecke bijvoorbeeld op het gevaar van ‘selbstersonnene oder aus geschichtlichem Stoff willkürlich zusammengesetzte Bildungen’, die voortdurend met ‘den wahrhaft lebendigen’ zouden worden verwisseld in de filosofische zoektocht naar een ‘Form für das sogenannte Wirkliche’.⁵³ Of dergelijke kritiek op Hegel terecht is, valt echter nog te bezien. Enerzijds valt niet te ontkennen, dat Hegels methode een zekere systeemdwang ademt, terwijl Hegel bovendien vaak nogal selectief terugrijpt op de geschiedenis ter adstructie van de daarin volgens hem immanent aanwezige ‘objektiver Geist’. Anderzijds is het onjuist Hegel te beschuldigen van

een strikt primaat van het ‘algemene’ waarin individuele volken, staten, rechtsstelsels of individuele personen als het ware tot verstikking zouden worden gebracht.

Hoe verhoudt Thorbeckes panentheïstische geschiedopvatting zich nu tot de dialectiek van Hegel? Dat is een ingewikkelde vraag, die naar mijn mening tot op heden nog niet op bevredigende wijze is beantwoord

Als het waar is dat Thorbeckes kritiek vooral op Hegel is gericht, lijkt het erop dat hij hem ongeveer op die manier begrijpt. Zo schrijft Thorbecke over de individuele persoon in verhouding tot de staat bijvoorbeeld dat ‘der einzelne Mensch (...) nicht da [ist], damit in und durch ihn das Zeitalter seiner Nation werde, sich fortsetze und auf einem besonderen Punkte zur Erscheinung gelange’.⁵⁴ Voor zover deze kritiek echter tot Hegel is gericht, snijdt zij onvoldoende hout. Inderdaad spreekt Hegel over de moderne staat als een ‘höheres Individuum’. Zoals we gezien hebben, betekent het ontstaan van de staat echter niet, dat het individu zijn autonome bestaan zou dienen op te geven. Integendeel: onder de koepel van de staat blijft de burgerlijke samenleving op ‘aufgehoben’ wijze bestaan, zodat zij haar in Hegels ogen essentiële rol in de verwerkelijking van de vrijheid kan vervullen. Het is dan ook weinig verbazingwekkend dat Hegel, die zelf vaak als pantheïst wordt beschouwd,⁵⁵ in enkele passages in zijn werk bij datzelfde pantheïsme grote vraagtekens plaatst. Wie de werkelijkheid beschouwt als niets meer dan een ‘allgemeines Ganze’ begaat volgens Hegel een grote fout. Met een mengeling van bewondering en afschuw stelt hij over Spinoza’s pantheïsme bijvoorbeeld, dat het alles wat men voor ‘wahr gehalten hat’ heeft doen ondergaan.⁵⁶ Elders formuleert Hegel bovendien een bezwaar tegen het pantheïsme dat sterk doet denken aan Thorbeckes bezwaren tegen de methode van het historisme. Als de werkelijkheid te beschouwen zou zijn als een monolithisch geheel, zou volgens Hegel geen verandering en ontwikkeling mogelijk zijn; liever spreekt Hegel daarom van een ‘reine Einzelheit’ van afzonderlijke dialectische elementen, die het verloop van de geschiedenis alleen in een systematisch samenspel voort kunnen stuwen.⁵⁷

50 Zie o.a. John W. Cooper, *Pantheism. The Other God of the Philosophers*, Grand Rapids: Baker Academic 2006, p. 121.

51 Zie o.a. G.J. Hooykaas (red.), *Briefwisseling van J.R. Thorbecke 1830-1872* (deel 2), Den Haag: Martinus Nijhoff 1975, p. 709.

52 Vgl. Drentje 2004, p. 167-168.

53 Thorbecke 1824, p. 45.

54 Thorbecke 1824, p. 17.

55 Zie o.a. Copleston 1946, p. 42 e.v.

56 *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, p. 165.

57 G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (Werke, Band 17), Frankfurt am Main: Suhrkamp 1979, p. 494; *Phänomenologie des Geistes* (Werke, Band 3), Frankfurt am Main: Suhrkamp 1979, § 216.

Volgens Thorbecke gaat de wereld evenzeer vooruit,⁵⁸ zij het op een minder systematische wijze; van een in de loop der geschiedenis ingeplant doel wil Thorbecke bijvoorbeeld niets weten. Met Hegel deelt hij echter de opvatting dat vooruitgang en ontwikkeling onderling samenspel tussen zelfstandige elementen vooronderstellen. Bij nadere beschouwing blijkt Thorbeckes panentheïsme dus minder ver af te staan van Hegels dialectiek dan men soms denkt. Enerzijds lijkt Hegel veel meer oog te hebben voor het bepalende karakter van het singuliere dan vaak wordt verondersteld;⁵⁹ mijns inziens niet zonder reden beschouwen sommigen hem daarom niet als een *pantheïst*, maar juist, net als Thorbecke, als een *panentheïst*.⁶⁰ En anderzijds benadrukt Thorbecke niet alleen de zelfstandigheid van het singuliere, maar ook het belang van het algemene; evenals Hegel meent hij bijvoorbeeld, dat het goddelijke zich mede openbaart in de ontwikkeling van de staat als organisch gegroeid geheel, dat volgens Thorbecke ‘eenen hooger en grondslag’ vertegenwoordigt, zonder daarbij het autonome individu de adem te benemen. Integendeel, zelfs. Eén van Thorbeckes meest gevleugelde uitspraken luidt als volgt: ‘Hoe hooger ontwikkeld [het] organisch wezen, des te vrijer de leden’.⁶¹ In navolging van Hegel stelt Thorbecke daarmee, dat burgerlijke autonomie bij uitstek een contrapunt behoeft in een sterke staat, die individuele vrijheid mogelijk maakt en zijn burgers tegelijk voor losgeslagen atomisering behoedt.

In navolging van Hegel stelt Thorbecke dat burgerlijke autonomie bij uitstek een contrapunt behoeft in een sterke staat, die individuele vrijheid mogelijk maakt en zijn burgers tegelijk voor losgeslagen atomisering behoedt

4 Thorbecke over het recht en de staat

Dat de ideeënwereld van Hegel enerzijds en die van Thorbecke anderzijds dichter bij elkaar staan dan soms wordt gedacht, blijkt eens te meer uit Thorbeckes geschrift *Bedenkingen aangaande het Regt en de Staat*,⁶² waarin hij in 1825 een frontale aanval formuleerde op de verlichtingsfilosofie. Het directe

mikpunt van zijn kritiek was een in 1823 verschenen boek⁶³ van Joannes Kinker, die in het Nederlands taalgebied de belangrijkste verspreider en verdediger was van de ideeën van Kant. Evenals Hegel, die Kant in zijn *Grundlinien* herhaaldelijk beschuldigt van een ‘leeres Formalismus’,⁶⁴ stelt Thorbecke dat een zinvol rechtsstelsel nooit gestoeld kan zijn op zuiver verstandelijke inzichten alleen. ‘Het regtsgebied’, schrijft Thorbecke, ‘van alle het rijkste en vruchtbaarste in historische voortbrengselen, leven en wasdom, kromp in [Kants] wijsgeerige beschouwing tot eene armoedigheid en schraalheid zamen, die van de zedeleer naauwelijks nog eenen schijn van eigen bestaan en wezenlijkheid afbedelen mogt.’⁶⁵

Inzicht in de geschiedenis ontstaat altijd pas achteraf; op het moment waarop zij zich ontvouwt, kan de geschiedenis nog niet voldoende worden doorschouwd

Evenmin als Hegel is Thorbecke daarentegen over de ‘wijsgeerige beschouwing’ van de verlichtingsdenkers lang niet alleen negatief. Zo is Thorbecke evenzeer als Hegel tweeslachtig over de Franse Revolutie, die hij beschouwt als de bloedige ‘prijs en beteekenis’⁶⁶ van hun denkbeelden. Daartegenover staat echter, dat aan ‘den gang der gebeurtenissen’ volgens Thorbecke ‘eenen hooger en zin’ kan worden toegekend, die voor tijdgenoten verborgen kan blijven.⁶⁷ Met andere woorden: in navolging van Hegel stelt Thorbecke dat inzicht in de geschiedenis altijd pas achteraf ontstaat; op het moment waarop zij zich ontvouwt, kan de geschiedenis nog niet voldoende worden doorschouwd. Dat de verlichtingsfilosofie niet alleen in een bloedbad ontaardde, maar ook vooruitgang meebracht, bleef volgens Thorbecke op die manier voor sommigen verborgen. Zo schrijft Thorbecke dat de ‘zamenhang der historie een wezenlijke voortgang van het leven en regtsbestaan is’, die echter ‘voor het inzicht der wetenschap eene oogenblikkelijke achterlijkheid en verwarring ten gevolge kan hebben’.⁶⁸ En elders betoogt hij dat de ware gedaante van het recht, die hij als voortdurend veranderende ‘inrigting des levens’ beschouwt, pas na de ‘gemeene voorwaarde der verschijning’ voldoende kan worden begrepen.⁶⁹

58 Zie o.a. Thorbecke-archief nr. 646, geciteerd via Poortinga 1987, p. 47: ‘De wereld gaat vooruit, en ik wenschte met haar vooruit te gaan’.

59 Zie o.a. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, § 64: ‘Es sind die Bestimmungen der ursprünglichen Idee; zusammen macht ihr Bild das Ganze aus.’

60 Zie o.a. Robert C. Whittemore, ‘Hegel as Panentheist’, in: A.B. Brinkley e.a. (red.), *Studies in Hegel*, Den Haag: Martinus Nijhoff 1960, p. 134 e.v.; Cooper 2006, p. 90 beschouwt Hegel samen met Schelling zelfs als een van de ‘godfathers of panentheism’.

61 J.R. Thorbecke, ‘Over het hedendaagsche Staatsburgerschap’, in: *Historische schetsen*, Den Haag: Martinus Nijhoff 1872 [1844], p. 88.

62 J.R. Thorbecke, *Bedenkingen aangaande het Regt en de Staat*, Amsterdam: Meijer Warnars 1825.

63 J. Kinker, *Brieven over het natuurregt aan den heer Paulus van den Hemert*, Amsterdam: Van der Hey 1823.

64 Zie o.a. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 135.

65 Thorbecke 1825, p. xv.

66 Thorbecke 1825, p. xii.

67 Vgl. Thorbecke 1872 [1844], p. 85, waar hij spreekt over een ‘revolutie’ die ‘ten aanzien van den opbouw der Staatsmagt, beginnende waar de oude praktijk had geëindigd, eene lang aangevangen taak volbragt’.

68 Thorbecke 1825, p. xii-xiii.

69 Thorbecke 1825, p. xxxii.

De verwarring aan de kant van de verlichtingsfilosofen schuilt volgens Thorbecke vooral in hun miskenning van de ‘geaardheid en de geschiedenis des volks’, die volgens Thorbecke leidt tot een ‘gegeven toestand’ waarvan wijsgerig niet mag worden geabstraheerd.⁷⁰ Dat volken, naties en rechtsstelsels zich als organische wezens ontwikkelen aan de hand van bepaalde omstandigheden, mag volgens Thorbecke dus niet zomaar worden genegeerd. Anderzijds kan men ter bepaling van een juist rechtsbegrip volgens Thorbecke niet uitsluitend uitgaan van strikt empirische beschouwing van de historische ontwikkeling ervan. Zonder de ‘verheffing der rede’ is ‘voortgang van het regtsbestaan’ volgens Thorbecke evenzeer onmogelijk als op grond van de zuivere rede alleen.⁷¹ Evenals Hegel stelt Thorbecke dus dat voor de verwerving van ware kennis een synthese nodig is tussen wijsgerig inzicht enerzijds en het ‘onmiddellijk weten’ van de ervaring anderzijds. Met Hegel concludeert Thorbecke bijvoorbeeld dat de ‘wijsgeerige beschouwing des regts, die men gemeenlijk als eene hemelbreed verwijderde en afgezonderde operatie gelieft aan te zien en te behandelen, met de geschiedenis van staat en regt is vermaagschap’.⁷²

De ‘eigenlijke regtswaarheid’ kan volgens Thorbecke alleen worden gevonden wanneer de filosofie wordt beoefend in nauw verband met de ‘gang der historische staats- en rechtsontwikkeling’

De ‘eigenlijke regtswaarheid’⁷³ kan volgens Thorbecke dus alleen worden gevonden wanneer de filosofie wordt beoefend in nauw verband met de ‘gang der historische staats- en rechtsontwikkeling’.⁷⁴ Op die manier kan zij zich volgens Thorbecke van haar verstandelijke eenzijdigheid ontdoen, waardoor wat vroeger tegenstrijdig leek, in nieuwe syntheses kan worden samengevoegd. Thorbecke schrijft:

‘Hetgeen tegengesteld is, is daarom niet tegenstrijdig; en de ware historische beschouwing, over de grenzen van persoonlijk egoïsme henen ziende, zal verschillende inzichten, die de individu, elk voor zich, als algenoegzaam, als uitsluitend en onverzoenbaar vervolgd, wellicht als elkander aanvullende, als deelen van één hooger verband, doen voorkomen.’⁷⁵

Broersema veronderstelt dat Thorbecke hier slechts verduidelijkt dat verschillende ‘philosophische stelsels uiteindelijk op elkaar

zijn aangewezen’; van hegeliaanse invloed wil hij daarom niets weten.⁷⁶ Ik vind dat om twee redenen onwaarschijnlijk. Ten eerste klinkt de echo van Hegels dialectische methode wel heel duidelijk in deze woorden door.⁷⁷ En ten tweede miskent Broersema dat Thorbecke spreekt over de ‘ware historische beschouwing’, waarmee, gezien het voorgaande, weinig anders kan worden bedoeld dan een geïntegreerde historisch-filosofische benadering van de geschiedenis (waarvan de strijd tussen verschillende ‘philosophische stelsels’ een onlosmakelijk deel is).⁷⁸ Het verstandelijke formalisme van Kant en andere verlichtingsfilosofen kan binnen die opvatting nooit als basis voor het recht fungeren.⁷⁹ Als rechtsgrondslag wijst Thorbecke in plaats daarvan naar de ‘ontvouwing des oorspronkelijken regts’,⁸⁰ die met behulp van de rede nader kan worden doorschouwd. Terecht spreekt Poortinga in dit verband van een ‘gehistoriseerd natuurrecht’.⁸¹ Een synthese, aldus, van natuurrecht en historisme, die voorheen elkaars tegenpolen leken: hegeliaanser kan bijna niet.

De divergentie op deze punten neemt echter niet weg, dat de gedachtewerelden van Thorbecke en Hegel veel met elkaar gemeen hebben

5 Conclusie

Wat kan nu op grond van dit alles worden geconcludeerd? Hoewel Thorbeckes opvattingen over het verloop van de geschiedenis soms dialectische trekken vertoont, onderscheidt zijn organische staats- en rechtsleer zich desalniettemin wezenlijk van die van Hegel doordat zij niet berust op een speculatief-dialectisch systeem. En hoewel Thorbeckes pantheïsme Hegels wereld- en mensbeeld dichter nadert dan soms wordt verondersteld, wijkt het er ook in belangrijke mate van af. Anders dan sommigen beweren, zijn Hegels dialectische momenten niet alleen te beschouwen als tussenstations op weg naar een *Endzweck*; daarnaast hebben zij immers een belangrijke zelfstandige waarde, die na ‘Aufhebung’ op het niveau van de nieuwe synthese in veranderde vorm blijft bestaan. Dat neemt niet weg, dat het singuliere in de organische leer van Thorbecke toch nog steeds prominenter aanwezig lijkt te zijn dan in Hegels theorie. Het verschil is vooral, dat Hegel

70 Thorbecke 1825, p. xxi.

71 Zie o.a. Thorbecke 1825, p. xxv-xxvi: ‘De menselijke geest kan geen bepaling, die hij als regtsbepaling doe gelden, voortbrengen, zonder dat iets meer, dan door het gegevene, bewust of onbewust, geleid te worden.’

72 Thorbecke 1825, p. xxviii.

73 Thorbecke 1825, p. xxix.

74 Thorbecke 1825, p. xxix.

75 Thorbecke 1825, p. xxx.

76 Broersema 1949, p. 82-83.

77 Zie o.a. Manger 1938, p. 21.

78 Vgl. o.a. Manger 1938, p. 20, die schrijft dat de verschillende filosofieën volgens Thorbecke dus niet zijn weerlegd, maar ‘alle (...) als elementen van een affirmatief geheel in de Philosophie behouden en opgenomen [zijn]’.

79 Vgl. Drentje 2004, p. 192.

80 Thorbecke 1825, p. 79-80.

81 Poortinga 1987, p. 56.

veronderstelt dat de loop van de geschiedenis slechts wordt bepaald door een immanent in de natuur aanwezige 'objektiver Geist', die de wereld vastbesloten zou doen afkoersen op de verwerkelijking van de ware vrijheid. Ook Thorbecke gelooft in voortdurende vooruitgang, maar van een welomlijnde teleologie is daarbij volgens hem geen sprake.

Naar mijn mening is een confrontatie tussen het rechtsfilosofische denken van Thorbecke en dat van Hegel hoe dan ook meer dan de moeite waard

De divergentie op deze punten neemt echter niet weg, dat de gedachtewerelden van Thorbecke en Hegel veel met elkaar gemeen hebben. Ten eerste komt dit naar voren in hun filosofische methode. Een eenzijdig beroep op het 'onmiddellijk weten' van de romantici en historisten wordt door hen beiden scherp veroordeeld; anderzijds wijzen zij elk afzonderlijk de zuivere verstandsfilosofie van Kant en andere verlichtingsdenkers van de hand als een armzalig en leeg formalisme. In plaats daarvan bepleiten Hegel en Thorbecke beiden een methode waarin de zich organisch ontvouwende geschiedenis en de abstracte ratio beide essentiële bronnen van filosofische kennis zijn. Onder meer valt vanuit een dergelijk synthetisch denken de ambivalente waardering van zowel Hegel als Thorbecke van de Franse Revolutie te begrijpen. Enerzijds toont het bloedige verloop ervan volgens beide denkers aan, dat het zuivere verstanddenken fundamenteel tekortschiet. Anderzijds maakt dit verstanddenken, evenals de revolutie die er het resultaat van was, op zichzelf deel uit van de geschiedenis; als zodanig valt de betekenis ervan niet te ontkennen, laat staan dat volgens Hegel of Thorbecke een terugkeer naar het ancien régime mogelijk of wenselijk zou zijn. De oplossing wordt door zowel Hegel als Thorbecke gezocht in de incorporatie van tal van verlichte elementen in een leer die

niet langer het bestaande verwoest, maar zich in plaats daarvan op het standpunt stelt dat de weg vooruit in de geschiedenis slechts een stapsgewijze kan zijn. Bestaande structuren en instituties gelden daarbij grotendeels als gegeven en dienen dan ook in beginsel te worden gehandhaafd. Zo pleiten Hegel en Thorbecke bijvoorbeeld beide voor een constitutionele monarchie, waarbij het overerfbare koningschap blijft bestaan, maar voortaan door de constitutie streng wordt omkaderd.

Het is in mijn ogen vooral fascinerend hoe zowel Hegel als Thorbecke een conservatief-liberaal rechtsfilosofisch kader schiep waarbinnen het recht en de staat zonder al te veel revolutionair geweld konden worden vernieuwd

Naar mijn mening is een confrontatie tussen het rechtsfilosofische denken van Thorbecke en dat van Hegel hoe dan ook meer dan de moeite waard. Thorbeckes kritiek op Hegel en zijn navolgers betekent mijns inziens helemaal niet, dat hij niet wezenlijk door hen kan zijn beïnvloed. Eerder lijkt Thorbeckes verzet mij te verklaren door de dominante en hoogverheven positie die Hegel in de vroege negentiende eeuw in Duitse intellectuele kringen innam. Gezien de alomtegenwoordigheid van Hegels denken in de Duitse universitaire wereld is het niet vreemd dat Thorbecke zijn eigen positie zo nu en dan juist ten opzichte van Hegel trachtte te markeren. Los daarvan acht ik de biografisch-historische vraag naar directe invloed van Hegel op Thorbecke niet eens de meest interessante. In plaats daarvan is het in mijn ogen vooral fascinerend hoe zowel Hegel als Thorbecke een conservatief-liberaal rechtsfilosofisch kader schiep waarbinnen het recht en de staat zonder al te veel revolutionair geweld konden worden vernieuwd. Maar zeg nou zelf: worden wij niet vaak het meest beïnvloed door degenen aan wie wij ons het hevigst trachten te ontworstelen?